

TANULMÁNYOK

Pál János

Paradigmaváltó kisebbségi sors – 2.

Az Unitárius Egyház gazdaság szervező stratégiái és tevékenysége
1920 és 1940 között

Szövetkezeti mozgalom és egyház. Érdek és célközösség

A 19. század folyamán a többnemzetiségű államokban majdnem minden kisebbség önálló szövetkezeti hálózatot hozott létre gazdasági és ezáltal nemzeti érdekeinek, identitásának megjelenítése végett.¹ 1920 után a kisebbségbe került magyar közösségek energikus szövetkezetszervező tevékenységét hasonló megfontolások mozgatták, ugyanis a gazdasági intézmények közül a szövetkezeti ágyazódott leginkább a közösségekbe, tevékenysége pedig közvetlenül megegyezett a működtető tagok igényeivel és értékrendjével. Szerkezeti adottságaiból fakadóan egyszerre volt gazdasági vállalat és társadalmi egyesület.² Ezért egy nemzeti kisebbség kulturális, nemzeti megerősítésének „[...] politikai vagy társadalmi programja gazdasági téren legtöbbször a saját *kisebbségi szövetkezeti mozgalom* [...] kiépítésében és működtetésében találta meg azt a mechanizmust, amely anyagilag is képes volt a *nemzeti/kulturális célkitűzéseket* finanszírozni/támogatni.”³

1920-ban az *Országos Központi Hitelszövetkezet* temesvári és kolozsvári, valamint a „*Hangya*” *fogyasztási, termelő és értékesítő központ* nagyenyedi kirendeltségeinek szakemberei hozzáálltak a Romániához csatolt területeken levő

¹ Hunyadi Attila: *Nemzetépítés és szövetkezeti politika*. Székelyföld. 2002/5. 81.

² Uo. 82.

³ Uo. 81–82.

szétzilált szövetkezeti hálózat újjászervezéséhez.⁴ Az új szövetkezeti központok az egykori kirendeltségek székhelyein alakultak meg: június 3-án Nagyenyeden a „*Hangya*” fogyasztási szövetkezetek központja, augusztus 9-én Kolozsváron a *Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége* (GHSz).⁵ Jogi személyiségük elismerésére azonban mindössze 1922-ben került sor, a földművelésügyi minisztérium kolozsvári kirendeltségének 1922/33000. sz. rendelete által.⁶

Az Unitárius Egyház és GHSz közötti intézményes kapcsolatfelvétel 1923. október 9-re datálható, amikor utóbbi átiratban értesítette az EKT-t megalakulásáról és működési céljairól. Az egyház támogatását kérve figyelmeztette azt, hogy a kor gazdasági helyzetében a vallásfelekezetek nem zárkozhatnak el a szociális kötelezettségek elől, híveik gazdasági és társadalmi érdekvédelmétől. Ezért, mint a nevelés és segítség egyik eszközét, erkölcsi kötelességük támogatni a szövetkezeti eszmét. Kérését két pontban összegezte: hívja fel az egyház lelkészeinek, tanítóinak figyelmét a szövetkezetek támogatására, alapítására, és alapítványi támogatással támogassa a GHSz-t.⁷ A két intézmény kezdeti kommunikációs zavarára utal, hogy 1924. július 1-jén egy második – fentivel azonos tartalmú – megkeresés érkezett a GHSz-től az EKT-hoz. A félreértések elkerülése végett ez július 10-i válaszlevelében jelezte, hogy már 1923. október 9-én felhívást intézett lelkészeihez és tanítóihoz a szövetkezetek támogatása tárgyában, a szövetkezeti ügy felkarolásának nyomatékosítására pedig három darab üzletrészt jegyzett 4000 lej értékben.⁸ A későbbi normális, szoros együttműködésre épülő kapcsolatokra utal, hogy az Unitárius Kollégium díszterme többször szolgált helyszínül a GHSz közgyűléseinek, tagjai között pedig folyamatosan jelen voltak az egyház képviselői.⁹ A bizalmat és érdekközösséget bizonyítja továbbá, hogy az egyház több pénzalapja (pl. Nyugdíjalap jelentős rész) ugyancsak a GHSz-nél volt letétbe helyezve.¹⁰ Az együttműködési viszony az 1937. június 16-án EKT-hoz intézett tőkejegyzést kérő levelében is kifejezésre jutott: „Miután tudjuk, hogy Méltóságos Egyházkerület átérzi ezen hivatás fontosságát, fajfenntartó erejét és

⁴ Hunyadi Attila: *A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között*. In: Somai József (szerk.) *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 2007. 69–70.

⁵ Uo. 70.

⁶ Uo. 72.

⁷ Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (EUEGyLt.) 1921/1924; Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége 1/1862/1923.

⁸ Uo. 1921/1924 1/1921/1924.

⁹ Uo. 1921/1924 4/462/1927; uo. 1921/1924 6/489/1929.

¹⁰ Uo. 1921/1924 7/1914/1929.

nemzeterősítő hatását, mert hiszen a *múltban is élveztük nagybecsű támogatását* [kiemelés – P. J.], mert újólag azon kéréssel fordulunk a Méltóságos Igazgató Tanácshoz, méltóztassék intézkedni, h. az egyház felesleges tőkési Szövetségünknel helyeztessenek el betétül, hogy a szövetkezeteinknek nyújtott hitelek útján azok nemzetgazdasági célt szolgáljanak.”¹¹ A székelykeresztúri teüzem létesítésével pedig nagyméretű, kölcsönös érdekekre épülő, regionális jellegű együttműködésre is sor került a két intézmény közt.

A szövetkezeti mozgalom céljainak ismeretében nem meglepő, hogy a GHSz egyházhoz intézett megkereséseinek érvrendszere a nemzeti identitás megőrzésének hangsúlyozására, hangsúlyozására épült.¹² Az egyház felhívásokra adott válaszai, intézkedései ugyanakkor öntudatos cselekvésre utalnak, továbbá teljes azonosulást a kor gazdaság-, nemzetpolitikai irányvonalával. Az EKT 1929. október 24-én kiküldött körirata mindennek markáns bizonyítéka. Ebben hangsúlyozta, hogy azért intézett újabb felhívást tisztviselői felé, „[...] mert a szövetkezeti ügy aktuálisan kisebbségi életünk gazdasági fejlődésének homlokterébe került.”¹³ Hívei gazdasági megerősítésének és teherbírásának fokozása érdekében a szövetkezeti ügy kivétel nélküli támogatásra szólított fel, központi segítséget ajánlva fel ott, ahol szükség mutatkozik arra.

A GHSz-től érkező átiratok tartalmából világosan körvonalazódik az a szerep amelyet a gazdaságszervezésben az egyháznak szántak: népszerűsítés, szervezés, nevelés és tőkejegyzés. 1938 novemberében gr. Haller István Gál Miklós főgondnokhoz intézett levelében a magyar falvak jövőjének biztosítékát az intenzív szövetkezeti oktatásban látta. Ezért arra kérte Gált, hasson oda, hogy a teológián és gazdasági iskolában elsőrangú gazdasági szakemberek adják elő a szövetkezés tantárgyát, mivel a lelkészeken és tanítókon nyugszik a falu jövője.¹⁴ – azaz Haller kiemelt szerepet szánt az egyháznak a szövetkezetszervezés és szövetkezeti „elitképzés” munkájában.

A GHSz-hez hasonló kapcsolatról a Hangya és a kolozsvári központi egyházvezetés közt nem tudunk, de vidéken mindkét intézmény szervei eredményesen együttműködtek. Végh Benjámin árkosi és Ürmösi József homoródszentpáli lelkész igazgatósági tagokként tevékenykedtek a Hangyában. Utóbbi szerteágazó

¹¹ Uo. 1921/1924 5/1304/1937.

¹² Uo. 1921/1924 7/6507/1927; uo. 1921/1924 5/1304/1937.

¹³ Uo. 1921/1924 7/1914/1929.

¹⁴ Uo. 1921/1924 8/2302/1938.

és gazdag szervezői és ügyviteli munkáságot fejtett ki a szövetkezet keretében, továbbá az ő nevéhez köthető a *Szövetkezés* című lap beindításának ötlete is.¹⁵

A szövetkezeti eszme egyházi fogadtatása

Az eszme egyházon belüli pozitív fogadtatásának hátszágát *egyházi, erkölcs-teológiai, népjóléti és nemzeti* tényezők alkották.

1920 után a megváltozott viszonyok eredményeként a szövetkezeti eszme inspirálóan hatott a gazdasági problémakezelő elképzelésekre. 1921-ben Nemes Nagy Lajos az egyház anyagi helyzetének megszilárdítására tett javaslatai közt ott találjuk egy központi hitelszövetkezet felállításának ötletét. Ebben az egyház tőkének önkézbé való koncentrálását sürgette, mivel szerinte a különböző pénzüintézetekhez kihelyezett betétek inkább azok nyereségeit gyarapítják, ellenőrizhetetlenné válnak, és állandó kockázatot jelentenek, mivel semmi nem garantálja fennmaradásukat.¹⁶ Ezzel szemben egy egyházi központi hitelszövetkezet a pénzforrások 100%-os kihasználását tenné lehetővé a költségvetési konszolidáció és gazdasági önállósodás megteremtésével egyetemben. Központnak Kolozsvárt nevezte ki, kirendeltségei felállítását pedig az egyházközségekben képzelte el. A hitelintézet feladatát elsősorban az unitárius hívek hiteligényeinek kielégítésében jelölte meg, de messzemenő támogatásban kívánta részesíteni a Hangya szövetkezeteket és gazda szövetségeket.¹⁷ Távolatilag fogyasztási és értékesítő szövetkezetek felállítását is szükségesnek tartotta, melyek hasonló jellegű intézményekkel működnének együtt.¹⁸ A gyakorlati nyereség mellett az erkölcsiekre is rámutatott: „Az az előny, melyet az unitárius egyház valamely intézménye megvalósításával nyer, érték az unitarizmusra nézve, – mely az egész világtársadalom gondolati s hitelszabadságát jelenti s korántsem egyházi szeparálás, nem kicsinyes önzés, szűklátókörűség, hanem komoly törekvés az egyetemes szeretet megvalósítására, mely úton az örök isteni lényben rendíthetetlenül bízó lélekkel haladunk, mi világiak is.”¹⁹ A terv ugyan nem valósult meg, de a szövetkezeti gondolat ilyen természetű felvetése később sokkal magasabb fórumon ismét napirendre került. 1927. február 9-én, a fő- és felügyelőgondnokok kolozsvári érte-

¹⁵ Uo. Ürmösi József unitárius lelkész élettörténete II-ik rész. *Szövetkezeti munkásság.* 62., 67.

¹⁶ UE 1921/6–8. 41–42.

¹⁷ Uo. 42.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 43.

kezetéből, javaslat hangzott el az EKT felé a kérdés tanulmányozására és megvalósítására, mivel „[...] az egyházközségeknek jól megalapozott gazdasági és kereskedelmi alapokon való szerveződése, modern gazdasági eszközök vétele, a gazdálkodás újabb tapasztalatainak kihasználása végett, egyesületekbe tömörülése is ma elsőrendű feladat, mert a vagyonerősség a hitéleti megújodásnak és reformoknak is a legerősebb bázisa.”²⁰ Az EKT az indítványozó Ferencz Józseftől konkrét előterjesztést kért erre nézve. Hogy ez megtörtént-e, nincs tudomásunk. Valószínű azonban, hogy az egyház kielégítőnek találta azt a formát, amelyben központilag és egyházközségein keresztül illeszkedett a szövetkezeti mozgalomba, és ott kapcsolódott legintenzívebben a gazdaságszervező tevékenységbe, amely „profiljának” a leginkább megfelelt és az eszközök is rendelkezésére állottak: az oktatás terén.²¹

Az erkölcssteológiai és szociális alapú recepció képviselője Ürmösi volt. Viszsaemlékezésében a szövetkezeti mozgalom melletti elkötelezettségében az eszmei rokonságot nyilvánította döntő tényezőnek: „Az eszmét ismertető füzetekből azt felismertem, hogy a jézusi evangéliumi eszmével rokontestvér fogalom: embertársaink körében az összetartást, egyik a másik támogatását, segítségét munkálni! »Amit akartok azért, hogy az emberek tivelemek cselekedjenek, ti is úgy cselekedjétek azokkal.« (Mt 7, 12) »Egymás terhét hordozzátok és így töltsétek be a törvényt.« (Gal 6, 2)»²² A keresztény hitelvek és szövetkezeti mozgalom – írta – egymást kiegészíti: mindkettő „[...] a felebaráti szeretet gyakorlása.”²³

Bekapcsolódását a szövetkezeti munkába a két eszme közötti célazonosság mellett a székelyföldi falu gazdasági-szociális realitásai, viszonyai ösztönözték, a konkrét tapasztalatokat nyújtó homoródszentpáli helyzetkép, melyet így rögzített. „A székely nép sorsa mindig elhagyatott, mostoha volt, de az 1890–1900-as években ez az elhagyatott helyzete veszedelmes mély pontra jutott. [...]”

Ugyanis amíg tervezgették, hogy miképpen lehetne és kellene megmenteni a székely népet és hol kezdjék el, ez alatt a székely nép »szertenézett s nem lelé honját e hazába...« megélhetését nem látta itt biztosítva s ezért ifjú s javakorbéli

²⁰ EUEGyLt. 1921/1924 5/2915/1927.

²¹ A gazdasági jellegű tevékenység egyházi célokra való alkalmazásának egyedülálló és eredményes példájával találkozhatunk Ravában, ahol Lukács Sándor lelkész a felekezeti iskola fenntartása érdekében egy általa működtetett boltot állított fel. Böződi György: *Székely bánja*. H. n., é. n., Tizenhét Erdélyi Fiatal Író Kiadása, 8–13.

²² EUEGyLt. *Ürmösi József unitárius lelkész élettörténete II-ik rész. Szövetkezeti munkásság*, 1.

²³ Uo. 2.

férfi munkaerői csoportosan átvitorlázott Amerikába, még pedig állami közbenjárással és segítséggel. [...]

Egyenesen ijesztő és aggodalmas volt a falvak népének apadása, a munkaerő megcsappanása.

Ilyen volt a nép gazdasági helyzete és állapota, midőn 1904 május havában a legmagyarabb, gazdaságilag a legszegényebb Udvarhelymegye Homoródszentpál községe egyhangúan meghívott papjának. Abban az időben a községből is a nép bizonyos része már – főleg a javakorban levő munkaerők közül sokan – kivándoroltak Amerikába. Az otthon maradottak közül sokan – nemcsak Homoródszentpálon, de a szomszédos falvakban is – csüggedéssel, lemondással tekintettek a bizonytalan és kilátástalan jövő elé! Szomorúan érdekes jelenség volt, hogy többen milyen izgatottan várták a híreket Amerikából, a kiment barátaiktól, rokonaiktól a biztató indulásra! Jött is dollár vagy hajójegy többeknek.

A székely falvaknak pénzforgalma, jövedelme nem volt! Miből is lett volna? Silány, hegyoldal, nem kellően gondozott földjük az akkori kezdetleges gazdálkodás mellett szűkösen termett. Csak a napi szegényes kenyér, puliszka és a vetőmag ha megtermett.

Pénze, mint akkor szerte Székelyföldön faluban csak a falu zsidó boltosának, korcsmárosának volt és még egy néhány uzsorásnak.”²⁴

A szövetkezet nemzetszemponitú jelentőségét a kérdéssel foglalkozó írások szinte mindegyike hangsúlyozta pár gondolat erejéig. Részletesebb kifejtésével Fikker Jánosnál találkozunk, aki historizáló, a vérszövetség mítoszának analógiájából indítva fejtette ki a szövetkezeti rendszer nemzetgazdasági fontosságát.

Ennek megfelelően írásának kiindulópontját kora nemzetközösségének gazdasági állapota képezte, melynek kórképét a következőkben diagnosztizálta: elapadt gazdasági erőforrások, beszűkült életlehetőségek: oka pedig, hogy „egyedül maradtunk.”²⁵ Történelmi léptékű önbírálatát a jelenre is kivetítette: ötletszerű, szervezetlen nemzetgazdaság, mely idegen irányítás alatt áll, jövedelme is idegen célokat szolgál. Kereskedelmet elhanyagolja, figyelmen kívül hagyja az abban rejlő lehetőségeket, termelt javait a viszonteladók által elpazarolja, így a haszon az idegenek (zsidó kereskedők) kezébe kerül. Az irigység, önzés, erők felaprózása további gátló tényezői a gazdasági felemelkedésnek és boldogulásnak.

A vérszövetség mobilizáló, összefogó erejére hivatkozva ezeket a negatívumokat Fikker szövetkezeti úton látta felszámolhatónak, mivel az képes egybe-

²⁴ Uo. 5–8.

²⁵ Fikker János: *A szövetkezés és a család*. In: Varga Béla, Kiss Elek (szerk.) *A család könyve*. Kolozsvár, 1939. 156–157.

kapcsolni az önös érdekeket, szolgálja a közösség előnyeit és a társadalmi egyenlőség elvén rendeződik.²⁶

A szocialista világnézetű társadalom és gazdaságszervezés képviselője Dobai és Balázs Ferenc²⁷ volt. Utóbbi azonban azt, mint valótlan ideológiát, korán elvetette²⁸ és a szövetkezeti formában találta meg az eszményi keretet faluszervező munkájához. Az eszmei töltetet ehhez pedig egy általa kidolgozott összetett teológiai-kozmológiai tétel szolgálta, miszerint a világ fejlődése egy körhöz hasonlítható, mely kiindulópontjához a fejlődés minden fokát végigjárt formában fog visszaérkezni: azaz az öntudatlan, öncélúságot nem ismerő „parányok”-ból és „testek”-ből álló, összhangban élő világ, konfliktusokat eredményező fejlődése során eljut az öntudatos és különcélúság állapotába, ezt követően pedig „[...] a fejlődés iránya arra vezet, hogy a megszerzett és drágán megszerzett egyéni öntudatoság megtartása mellett fokozatosan, rendre a világösszhangot is helyreállítsa. A most már öntudatos és mindig az maradó embereket a szeretet, a társadalmi érzés útján egyre szélesebb körű összeműködésekre vonzza.”²⁹ A világfolyamat célja tehát, összegezte, nem más, mint létrehozni az öntudatos lények „szeretet-közösségét”, együttműködését.³⁰

Az eszme lelkészek és egyházvezetés részéről történő pozitív fogadtatása több adattal alátámasztható. Ürmösi visszaemlékezésében Boros püspököt és az egyházvezetést a szövetkezeti eszme „jó barátai”-nak vallotta.³¹ A szövetkezet mint tantárgy nemcsak a gazdasági iskola, hanem a teológiai akadémia órarendjében is helyet kapott. Több lelkész végzett egyházi kereteken túlmutató, helyi vagy erdélyi léptékű szövetkezeti munkát: Homoród mentén regionális, Hangya keretében erdélyi léptékben Ürmösi József, Székelykeresztúr környékén Lőrinczi László, Aranyos mentén Balázs Ferenc, Fikker János, Erdővidéken Dobai István.

A szövetkezeti eszme egyházon belüli népszerűségét egyébként Fikker az unitárius vallás világnézetével magyarázta. Mint írta, az unitarizmus „természe-

²⁶ Uo. 158.

²⁷ Balázs Ferenc: *A rög alatt*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1998. 108. „Egy célom volt csak: társadalmi reformokat elősegíteni, szocialista alapon. Ezt Adyval együtt szívtam magamba teológus koromban. Az én hivatásomat tisztán láttam; előttem a lelkészi pálya s az egyházi munka alkalmat jelentett a falu társadalmi és gazdasági életének az átalakítására.”

²⁸ Uő: *A falu gazdasági megszervezése*. In: Cseke Péter (szerk.) *A Tizenegyek. Egy antológia elő- és utóélete (1923–2003)*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003. 98.

²⁹ Uő: *A rög alatt*. 110.

³⁰ Uo.

³¹ EUEGyLt. *Ürmösi József unitárius lelkész élettörténete II-ik rész. Szövetkezeti munkásság*. 80.

téből árad”, hogy az emberek figyelmét nem az ismeretlen metafizikai világ felé fordítja, hanem arra a földi istenországra, melyet közös jóakarattal, együtt érző szívvel és vállvetett munkával kell létrehozni,³² célja pedig az unitarizmus képviselte szellemi és anyagi arányosság megteremtése – egy nép vagy egyén boldogsága ugyanis a szellemi és anyagi javak kiegyensúlyozott, együttes meglététől függ.³³

Zárójelben jegyezzük meg: az önszegélyezés, gazdasági önszerveződés legelső szervezete unitárius vonatkozásban nem a szövetkezet, hanem a *magtár* intézménye volt, és a szövetkezeti eszme egyfajta előképének is tekinthető, működését és célrendszerét illetően. Az ötlet Nagy Sándor homoródkarácsonyfalvi lelkész-től származott, aki 1867-ben, a bibliai József élettörténetéből ihletődve, prédikációban is ismertette híveivel elgondolását. E szerint a gyülekezet minden családjának hozzájárulása által egy olyan magtárat kell létrehozni, mely a hitel után befolyó kamatot pénzzé tőkésítené, és azt öncéljaira fordítaná. Elgondolásának hátterében gazdasági-népjóléti, erkölcsi és művelődési szempontok álltak. A magtár szerinte segítené kivédeni a természeti csapások, járványok pusztításait,³⁴ másodsorban általa az egyén betölthetné keresztény élethivatását,³⁵ harmadsorban pedig óvodaépítéssel, iskolafejlesztéssel, ösztöndíjakkal, méltányos tanítói fizetéssel, templomjavítással a népnevelés ügyét szolgálhatná.³⁶

Az oktatási rendszer átalakítása. A Gazdasági Iskola létrejöttének háttere

1920-ban az egyház nemzeti öntudatmegőrző szerepének tudatában iskola-hálózata kibővítéséről határozott, és iskolák felállítását rendelte el minden egyházközségében. Az oktatási intézmények számának gyarapodása a kiadások növekedését vonta magával, miközben 1921 júliusáig semmiféle állami támogatásban nem részesült, 1922-ben pedig alapítványi birtokainak kisajátítása is befejeződött. Ezekben a viszonyokban később sem következtek be számottevően kedvező változások. Az egyház két év kivételével semmiféle államsegélyben nem részesült, a lelkészeinek, központi tisztviselőinek és teológiai tanárainak juttatott támogatás pedig sokszor a minimális szükségeket sem fedezte. Párhuzamosan

³² Fikker János: *A szövetkezés és a család*. In: Varga, Kiss (szerk.) *i. m.*, 165–166.

³³ Uo.

³⁴ Nagy Sándor: *Magtár alapításra serkentés*. *KerMagv* 1867, 169–170.

³⁵ Uo. 170–171.

³⁶ Uo. 171–173.

ezzel, fentiekben vázolt okok miatt, híveinek gazdasági teherbíró-képessége is megcsappant.

Az elsősorban iskolafenntartás költségeitől terhelt és fő bevételi forrásaitól megfosztott egyházi költségvetés összeomlását a gazdasági világválság hozta el. Boros György feljegyzései már 1929 szeptemberében csődhelyzetről tudósítottak: „Szomorú hónapot kezdtünk. A közpénztár üres. Fizetést adni nem tud. Az állami segély nem jött meg. Az adóért lefoglalják a vasszekrényeket. [...] Benne vagyunk a pénzügy katasztrófában. Amit a múlt hónapban sejtettünk, most már valóság. Nem tudjuk kiadni a fizetéseket.”³⁷

Az egyházba is begyűrűző gazdasági válság két lépcsőben érezte hatását. Az első a gazdaságpolitika és nevelésügy területein eredményezett mélyreható váltásokat, a második pedig – késleltetett hatással – az egyházvezetés szintjén idézett elő radikális szemlélet- és nemzedékváltást. A fordulópontot egyéként maga a püspök is érzékelte és előrelátta, amikor az 1931. év eleji feljegyzésében a következőket írta: „Visszatekintéssel kellene kezdenem, mert 1930 decembere oly óriás nagy jelentőségű egyházunk életében, amilyen a kolozsvári templom és iskola elvétele volt 1718-ban. Ekkor főuraink és népünk vagyona épségben maradt, míg Trianon mindenből kifosztotta az egyházat és a birtokosságot. A fosztogató munka máig is tart, s ennek eredménye lett az egyházi és iskolai terhek hordozásában való teljes kimerülés, s az ezt követő leépítés, valamint a tényleges átalakító munka.”³⁸ Az egyházban végbemenő gazdasági változások tehát az oktatás terén kapcsolódtak a legszorosabban azokba a folyamatokba, amelyek az erdélyi magyar kisebbségi társadalomban párhuzamosan zajlottak.

A harmincas évek fordulójára a magyar közvéleményben egyre erősebbé váltak azok a vélemények, amelyek a magyarság egyházi és politikai vezetőitől az addig folytatott neveléspolitika revízióját követelték. Az egységesítő állampolitika ugyanis a magyar etnikumot az állami hivatalokból teljesen kiszorította, helyét pedig az időközben kinevelt román hivatalnokokkal töltötte fel. A baccalaureatusi törvény, valamint a magyar nyelvű egyetemek hiánya ugyanakkor a szabadkereseti pályákon való elhelyezkedést nehezítette meg. Ezek a problémák a magyar kisebbségi oktatáspolitikai újragondolását és az oktatási rendszer radikális átszervezésének kényszerét vetették fel.

1930 novemberében Nagy Endre az alábbiakban összegezte az átalakítás mellett szóló érveket: az érettségi megszerzése a magyar középiskolások számára meglehetősen nehéz, költséges, és hosszú időt, 3–4 évet is felvesz, mivel 70–80%-

³⁷ Boros György *unitárius püspök naplója 1926–1941*. 92.

³⁸ Uo. 95.

uk elbukik a vizsgákon. De ha ez sikerül is, és utána egyetemet is végez, igen nehéz, szinte lehetetlen az elhelyezkedés. Ezért – vonta le a következtetést – a „Túl sok középiskola fenntartása a sáros lelkek, ködös jövők, könnyzárporos magyar életek, dérvete, átok sújtotta nemzedék mesterséges kitermeléséhez vezet. Csúppán annyi diplomás embert produkáljon minden nemzet, amennyit ő maga bizonyosan el tud tartani, mert másokra ennél a kérdésnél igazán nem számíthat.”³⁹ A magyar társadalmon belül egészséges szelekciót követelt, hogy csak a legjobbak „kerüljenek a diplomák világába”, mert a kisebbségi létben kevés számú, de tehetséges, erkölcsös fiatalra van szükség.⁴⁰ A középiskolai oktatás átszervezését megkésettnek és bűnnek tartotta, szerinte már tíz évvel korábban sort kellett volna arra keríteni. A szülők mentális revíziója mellett – (Vagyonokat költenek el teljesen feleslegesen azzal, hogy gyermekeiket középiskolába adják, akik aztán nem tudnak leérettségizni.) – az ipari és gazdasági iskolák felállítását követelte, amelyek „[...] arra kell nevelniük az ifjúságot, hogy ne kilincseljenek – hiába – állás után, hanem keressék az önálló élet és boldogulás utait.”⁴¹

Ezek a magyar kisebbségi közbeszédben kerengő felvetések visszhangra találtak az egyházi sajtóban is. Az *Unitárius Egyházban* névtelenül megnyilatkozó is osztotta Nagy Endre ténymegállapításait, az ipari és kereskedelmi iskolákról azonban már kétértelműen fogalmazott. Szerinte az ipari végzettségűek inkább a hivatalnoki pálya felé irányulnak, a gazdaságit abszolválók pedig inkább uradalmakon vállalnak állást mintsem gazdálkodjanak, azonban előbbire a földreform miatt egyre kevesebb esély van. Ehhez párosul még a gazdaember mentalitása, amely nem látja szükségesnek a mezőgazdasági ismeretek megszerzését.⁴² Másfelől elismerte a gazdasági iskolák fontosságát – különösen Székelyföldön –, de felállításukat az állam feladatának tartotta, hangsúlyozva, hogy egy ilyen intézmény létrehozása a túl nagy költségek miatt sem kivitelezhető az egyház számára.⁴³ Ezekre hivatkozva a meglévő szerkezet érintetlenségét védelmezte, megoldásként azt javasolva: iratkozzanak be minél többen, a természetes szelekció pedig lehetővé teszi a helyes pályaválasztást.⁴⁴

A korabeli egyházi iskolapolitika stratégiájának lényeges ismertetőjegyeit az unitárius és erdélyi nevelésügy vezéregyéniségének (Gál Kelemen) gazdasági is-

³⁹ Ellenzék 1930. november 23. 2.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² UE 1930. május 15. 41–42.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 43.

koláról írott cikkéből hámozhatjuk ki. Gál írása markánsan bizonyítja, hogy a kolozsvári egyházvezetés tudatosan kapcsolódott be az erdélyi magyar oktatáspolitikába, és teljesen tisztában volt a szükséges átalakítások irányvonalával, a létesítendő iskola nemzeti és nemzetgazdasági jelentőségével. A gazdasági iskola – írta – „egy új oltára székely népünk gazdasági kultúrája emelésének, anyagi jóléte biztosításának és megalapozásának.”⁴⁵ Olyan felemelő és vigasztaló mozzanat a sorscsapások közt, amely a nép életében korszakos irány- és mentalitásváltást eredményezhet. Az iskola pedig annak a belátásnak az eredménye, amely felismerte, hogy az erdélyi magyarság addig nagy részben elméleti irányú neveléspolitikáján változtatni kell, mivel az „[...] előrehaladás egy irányát elzárva látjuk.”⁴⁶

Ez a koncepció és felismerés világosan fogalmazódott meg a gazdasági iskola Intéző Bizottságának 1931. szeptember 20-án felvett jegyzőkönyvében is: „Elnök [Elekes Dénes] utal arra, hogy a mai gyűlésünk történelmi jelentőségű, mert az egyetemes elméleti irányú tanrendszerekkel szemben a gyakorlati gazdasági irányt vezeti be. Áll ez különösen a kisebbségi sorsunkban, ahol az egyenlőtlen küzdelemben ifjaink nagyobb százalékban hullanak el, akik a kellő képezést megszerezték, nehezen tudnak elhelyezkedni s ott normálisan haladni. Ez a megállapítás terelte vezetőségeink figyelmét kultúrirányunk reálissá tételére, ez készítette unitárius egyházunkat, mely számban a legkisebb, hogy a legnagyobb kérdéshez, nagy néprétegeink, gazdatársadalmunk kultúrjövőjének kiépítéséhez fogjon, s ez iskolát létesítse.”⁴⁷

Az egyházi oktatáspolitikai revíziójának ötlete először 1926-ban vetődött fel. Az irányelvek felülvizsgálata Váradai Aurél iskola-felügyelő gondnok személyéhez kapcsolódik. Váradai a romániai oktatásügyben zajló folyamatokat elemezve helyesen ismerte fel, hogy a hivatalok felé lezárult az út, ezért a magyarságnak a gyakorlati pályák felé kell irányulni, az egyház feladata pedig támogatni a szükséges földműves gyermekeket, hogy ezeken a területeken találjanak megélhetést.⁴⁸

A kérdés megoldására politikai sikon 1930-ban történt lépés, amikor az Országos Magyar Párt szatmári közgyűlése két gazdasági iskola felállításáról hatá-

⁴⁵ Magyar Nép 1931. július 25. 485.

⁴⁶ Uo. 486.

⁴⁷ EUEGyLt. Gi. D. (Gazdasági iskola. Összefoglaló jelentések Egyházi Főtanácshoz, Egyházi Képviselő Tanácshoz; Intéző- és Tanári Bizottság, Tanári Testület jegyzőkönyvei.) 1/96/1932.

⁴⁸ KerMagv 1926, 62–63.

rozott, és kéréssel fordult a magyar egyházak főhatóságaihoz, hogy középiskoláik elkerülhetetlen átszervezésekor vegyék figyelembe a mezőgazdasági szakiskolák felállításának lehetőségét.

Az oktatás anyagi szempontú megreformálása sem volt előzmény nélküli az egyházban. Kovács Kálmán már 1924-ben kezdeményezte az egyik főgimnázium leépítését. Indítványát ekkor még annak reményében vetették el, hogy az 1923-ban felekezeti döntés alapján bevezetett egyetemes egyházi adóval sikerül pótolni a költségvetési hiányokat.⁴⁹ Az állami támogatás elmaradása, az egyetemes egyházi adó várakozáson aluli mértéke, párosulva a gazdasági válság hatásaival és az új – fentiekben vázolt – oktatási irányelvvel, arra kényszerítette azonban 1929 tavaszán Kolozsvárt, hogy a haladéktalanul szükséges átalakításokat napirendre tűzze.⁵⁰

A kényszerű átszervezést 1930. október 9-én tárgyalta az EKT, és határozati javaslatában a székelykeresztúri főgimnázium leépítése mellett foglalt állást. Mivel a kolozsvári többségű EKT határozatának eredménye előre borítékolható volt, Székelykeresztúron már júniusban beindult a főgimnáziuma melletti propaganda.

A központi egyházvezetés szándékának megváltoztatását a székelykeresztúri egyházkör – erődemonstrációként is értékelhető – október 18-i rendkívüli közgyűlése kísérte meg. Az egyházi és világi vezetők mellett a régió befolyásos közéleti személyiségeit is felsorakoztató közgyűlés elsősorban gyakorlati érvekkel operált, de nem hiányoztak az érzelmi töltetű felszólalások sem.

Székelykeresztúr mindenekelőtt az EKT-határozat törvényességét kérdőjelezte meg, kifogásolva annak kolozsvári súlypontú összetételét és önkényes módon – az egyházkörök megkérdezése nélkül – hozott döntését. Kérte hatálytalannítsák a határozatot, az ügyet pedig az egyházkörök és egy független bizottság véleményének függvényében rendezzék.⁵¹

A hozzászólások szerint a kolozsvári kollégiummal szemben megfogalmazott legnagyobb ellenérveket a demográfiai és földrajzi előnyökre alapozták, hegyezték ki. A kérdést aprólékosan ismertető Péterffy Albert egyházi tanácsos az egyház néprajzi viszonyaiból kiindulva mindenekelőtt Kolozsvár periférikus fekvését hangoztatta. Rámutatott, hogy a Maros bal partján levő 73% unitáriussal szemben a jobb parton csupán 23% található, és a tömbben élő Aranyos men-

⁴⁹ UE 1930. november 15. 101.

⁵⁰ Boros György *unitárius püspök naplója 1926–1941*. 87.

⁵¹ UE 1930. november 15. 102., 109., 111–113.

te kivételével ennek fele szórványban él. A 73% ellenben döntően kompakt közösségekben él, melyeknek földrajzi és szellemi központja Székelykeresztúr.⁵²

Az átalakítandó iskolaépületek gazdasági értékesítésének kérdésében a közgyűlés Kolozsvár előnyeire hivatkozott. Szerintük itt a megürült iskolai tantermek könnyen hasznosíthatók bentlakásként vagy egy Unitárius Nevelő Otthon létesítésére. Ezzel szemben Székelykeresztúron ilyen lehetőségek nincsenek, az iskola épületei pedig kihasználtság hiányában állagkárosodást szenvednének.⁵³ Több hozzászólaló a közömbösség és anyagi fedezet hiánya miatt tartotta megvalósíthatatlannak az egyházvezetés gazdasági iskolára vonatkozó tervezetét.

Elekes Dénes iskolai felügyelő gondnok más szempontokat is beemelt érvrendszerébe. Mindenekelőtt Kolozsvár székelyföldi iskolaügyben tanúsított álláspontját kifogásolta. Szerinte az egyház saját autonómiáját féltve nem támogatja a békeszerződésben biztosított, általa EKT-n javasolt, székelyföldi iskolák autonómiájának ügyét, amivel szavatolhatták volna a főgimnázium fenntartását.⁵⁴ Kolozsvárt „tradíció imádással” vádolta, amely annak ellenére, hogy demográfiaileg leépülőben van, mégis az utánpótlást adó székelykeresztúri főgimnáziumot kívánja lefokozni, veszélyeztetve ezzel a hívek magyar kultúrában és vallásos szellemben történő nevelését.⁵⁵ Követelte, hogy az iskolai célokra szánt alapítványi forrásokat ne használják fel közigazgatási ügyekre is.⁵⁶

A fentiekben vázlatosan ismertetett vitaelemekből építkező összetett központ–vidék konfliktus végleges rendezését az 1930. évi decemberi Főtanácson tűzték napirendre, Ferenczy Géza főgondnok következő felvezetőjével: „Kisebbség sorsunk s ennek a hatalmasok részéről mostoha kezelése nehéz megpróbáltatás elé állította úgy egyes híveinket, mint intézményeinket. Az általános gazdasági válság meggyengítette híveink teherbíró-képességét s ez maga után vonta ősforrásunknak, – hagyományos unitárius áldozatkészségnek – megfogyatkozását. Hiányok képződtek, melyeket az államhatalom támogatásának elmaradása résekké növelt. Mivel pedig indokolt igényeinknek meg nem érdemelt visszautasítása és jogosult várakozásainknak megghiúsulása miatt e réseket be nem tömhattük, a mi ajtónkon is kopogtatni kezdett a deficit réme.”⁵⁷ Előterjesztésében rámutatott, hogy a súlyos gazdasági gondokkal küzdő egyházi költségvetést évi

⁵² Uo. 103.

⁵³ Uo. 108., 110.

⁵⁴ Uo. 104.

⁵⁵ Uo. 105–106.

⁵⁶ Uo. 104.

⁵⁷ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvárt, 1930. december 14, 15. napjain tartott rendes üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv. Cluj-Kolozsvár, 1931. 5.

három millió lej túlkiadással terheli a felekezeti iskolahálózat működtetése, az pedig néhány éven belül az összes pénzalap felemésztését eredményezné. Mint mondta, a megbeszéléseken a felekezeti oktatás megszüntetésének ötletét is felvetették, de mivel ez utóbbi lehetőség nemzeti érdekeket veszélyeztet, ejtették a gondolatát.⁵⁸ A mérlegelés során – figyelembe véve a magasabban képzettek munkaerőpiacon való elhelyezkedésének lehetőségét – arra a következtetésére jutottak, hogy egyetlen középiskola fenntartása elegendő lesz a magasabb fokú képzés biztosítására. Ez a megállapítás eredményezte azt, hogy a Főtanácson napirendre tűzték az egyház középiskolai rendszerének átalakítását. Mivel a híveik 80%-a őstermelő, az átalakításnál a hívek foglalkozásbeli sajátosságainak szempontját érvényesítették. Ezért döntött úgy az egyházvezetés, hogy külföldi minták alapján gazdasági szakiskolát hoznak létre, mely a modern művelési szakismeretek elsajátítása révén megélhetést biztosít földjeiken.⁵⁹

A Ferenczy által ismertetett átszervezési stratégiát a Főtanács zárt bizottsági ülésben tárgyalta, és az eltérő érdekek mentén született javaslattervezetek több lehetőséget vázoltak. Ezek a koncepciók az EKT és Elekes Dénes által képviselt két markánsan ellentétes javaslat köré csoportosultak. Elekes a kolozsvári kollégium, az EKT pedig a székelykeresztúri főgimnázium átalakítása mellett tört pácát. A gazdasági iskola felállításának helyszínéül az EKT Székelykeresztúrt jelölte meg, Elekes ennek eldöntését a Főtanácsra ruházta volna. Pap Mózes indítványozta, hogy a leépítésre ítélt iskola vezetősége számára tegyék lehetővé, hogy a felső tagozatot társadalmi úton tarthassa fenn. Lőrinczy István vallástanár a döntés elnapolását kérte az egyházkörök véleményének kikéréséig.

A Főtanács végül az EKT és Pap Mózes javaslatát fogadta el.⁶⁰ A gyakorlatban mindez a székelykeresztúri főgimnázium leépítését és a gazdasági iskola utóbbi helyen történő létesítését jelentette. Pap indítványának elfogadása ugyanakkor lehetőséget teremtett arra, hogy a székelykeresztúri főgimnázium társadalmi úton, közadakozás által fenntarthassa felső tagozatait.⁶¹

Zárójelként jegyezzük meg, hogy a gazdasági, néprajzi, történelmi érveket felsorakoztató vita további két, az egyházi közbeszéd tárgyát képező, sarkalatos kérdést is felvetett: *alaptörvény reformja, hatalmi központ kérdésköre.*

⁵⁸ Uo. 6. „Mint hogy azonban ez már faji érdekeinket veszélyeztetné sorvasztó pusztítással, – s mint hogy híveink is 100 %-ban tagjai – e gondolatot el kellett ejtenünk.”

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 16–20.

⁶¹ Uo. 19–20.

Az alaptörvény reformjának világháború alatt elhalt kérdése a tanügyi át-szervezéssel aktivizálódott újra az egyházi közbeszédben, mögötte pedig Kolozsvár és a vidék (székelyföldi egyházközségek) hatalmi, érdekérvényesítő harca húzódott, utóbbi lélekszámarányos képviselket követelve a legfelsőbb döntés- és törvényhozó szövet jelentő Főtanácsban. A már említett október 18-i rendkívüli közgyűlésen, Elekes Dénes mellett, Geréb Zsigmond lelkész részletes elemzésben ismertette azt a problémát, amely később a reformvita tárgyát képezte. Rámutatott arra, hogy a Főtanács 290 tagja közül 186 „összeköttetés és kellemes modor címen választott tanácsos”,⁶² akiknek egyházkörönkénti megoszlása Kolozsvárt pártfoglalja, ugyanis a kolozsdobokai, aranyostordai, küküllői egyházkörök lakossága bár 32,9 %, képviselketi aránya a Főtanácsban mégis 59,11 %.⁶³

A közigazgatási központ áthelyezésének javaslatát konkrét formában Balázs Ferenc vetette fel, megtárgyalását azonban az Egyetemes Lelkészkör gyűlésén megakadályozták. A lelkészkörhöz írásban beterjesztett javaslatot ezután tette közzé az *Unitárius Egyházban*. Érvrendszerét néprajzi és „szellemi” szempontokra építette. Szerinte az egyházi központot annak néprajzi középpontjába kell áthelyezni, mivel ez biztosíthatja létalapját. Kemény kritikával illette az egyházpolitikát, mely az államsegélytől teszi függővé annak életét és a világháború előtti szemléletet képviseli, amikor az államsegély által biztosított önállóság révén „[...] nem voltunk rákényszerítve, hogy az egyházat olyan intézménnyé fejlesszük, amely a népnek életbevágóan szükséges és fontos, amelynek fenntartását így a hasonló (angol és amerikai) szabadelvű egyházak mintájára a mi népünk is önként vállalja.”⁶⁴ Az egyház léte szerinte a népszolgálat mértékétől és milyenségétől kell függjön.⁶⁵ „Szellemi” indokait arra alapozta, hogy a központi intézmények vallási jellege nagymértékben megkopott azzal, hogy azokat olyan ügyvédek vezetik, akik „az elmaradt falusi papság” által képviselt vallástól távol tartják magukat, és csupán a jogi és közigazgatási kérdések érdeklik. A központi tisztviselők, teológiai tanárok többsége nem ismeri a falu vallási, társadalmi és gazdasági problémáit, ezért nem is várhat tőlük szellemi irányítást. A központ áthelyezésével azonban lehetőség nyílna a falu problémáinak jobb megismerésére és új egyházkormányzati alapok lefektetésére. A tapasztalati megismerés ugyanis az egyházi élet szellemi vezetésére hivatott szerveit tenné alkalmasabbá a szellemi irányításra.⁶⁶

⁶² UE 1930. november 15. 113.

⁶³ Uo.

⁶⁴ UE 1932. január–február–március 15. 6–7.

⁶⁵ Uo. 7.

⁶⁶ Uo.